

Запровадження системи державного терору проти української наукової інтелігенції у 1920–1930-х роках

Досліджуються методи державного тиску на наукову інтелігенцію України у 1920–1930-х рр., коли, з одного боку, форсована «наздоганяючи» модернізація мобілізаційного типу визначала зростаючу потребу у висококваліфікованих наукових кадрах, а з іншого, становлення тоталітарної системи призводило до фізичного винищення інтелектуальної еліти суспільства.

Ключові слова: тоталітарна система, соціальний терор, наукова інтелігенція, політика українізації, радянська, репресії, більшовицький режим.

Міжвоєнний період (20–30-ті рр. XX ст.) репрезентує надзвичайно драматичний для історії української науки відрізок часу. З одного боку, на початку цього періоду ще продовжували існувати і діяти наукові школи і провідні діячі дожовтневого часу. Ще існували рештки академічної свободи, які надавали можливість плідно працювати вченим різних напрямків (особливо в галузі природничих наук), контактувати із колегами за кордоном, обмінюватися з ними ідеями та результатами досліджень. З іншого боку, вже з другої половини 20-х років починає із нещадною невпинністю формуватися у своїх основних рисах тоталітарна сталінська машина соціального терору, всеохоплюючого контролю та пригнічення, ідеологічного диктату та примусового позбавлення права мати власну думку. Зрозуміло, що за таких умов наукова творчість, як і саме фізичне виживання вчених, були під питанням. Втім, і за цих часів українська наука зуміла збагатити світ видатними досягненнями. А приклади протистояння сліпій силі невігластва і терору (хоча воно рідко набувало відкритого характеру) показали, що в усі часи «і один у полі воїн» [16,168].

Вказаній темі присвятили свої праці як вітчизняні, так і зарубіжні історики, які досліджували історію України і Радянського Союзу в зазначений період. Зокрема, йдеться про роботи В.Даниленка, С.Кульчицького, П.Тронька, Г.Касьянова, Ю.Шаповала, Ю.Сергієнка, Р.Пайпса, Р.Конквеста, Т.Шаніна та інших. Спеціальні дослідження С.Білокона, В.Нікольського, Г.Іванової, С.Кокіна, Н.Литвин, В.Ченцова, І.Біласа, В.Шенталінського, М.Шитюка присвячені політичним репресіям, що в широких масштабах здійснювалися у 20–30 рр. і мали наукову інтелігенцію одним зі своїх головних об'єктів. Різні аспекти тоталітаризації

українського суспільства у 20–30–ті роки (у тому числі через призму біографічного жанру) вивчали І.Автушенко, С.Білошицький, Ю.Горбань, В.Очеретянко, О.Тарапон, Н.Миронець, В.Пристайко, А.Санцевич та ін.

Разом з тим слід зазначити, що у вітчизняній історіографії майже відсутні спеціальні дослідження, присвячені становищу наукової інтелігенції України у міжвоєнний період та з'ясуванню загальних принципів політики сталінського керівництва щодо наукових кадрів.

Метою статті є спроба проаналізувати загальні соціально–політичні умови, в яких жили і творили вчені України у 20–30–ті рр. ХХ ст., виокремити головні риси політики сталінського компартійного керівництва щодо наукових кадрів.

Джерельну базу роботи складають архівні матеріали, друковані праці та дані періодики.

Початок 20–х років для України був перш за все часом подолання найбільш кричущих наслідків руйнівних воєн, світової і громадянської, що завдали великих втрат науковим кадрам України. Чимало науковців, (зокрема, ті, кому не «пощастило» із робітничо–селянським походженням) потрапляли до «уражених у правах», позбавлялися можливості брати участь у голосуванні на виборах, потерпали від політики експропріації «надлишків» житлової площі тощо. Інтелігенція на багато років стала об'єктом стійкої недовіри, що культивувалася усіма тодішніми засобами масової інформації та пропагандистського впливу [18,37].

Проти інтелігенції як живильного осередку опозиції (в тому числі потенційної), застосовувався цілий репресивний арсенал, починаючи з обов'язкової реєстрації, так званих «чисток» у вищих навчальних закладах та наукових установах, всіляких кампаній боротьби із буржуазною та націоналістичною ідеологією, і закінчуючи карним переслідуванням в усіх його формах [14,8].

Початок 20–х років був ознаменований ганебними для радянської влади примусовими висилками представників науки і освіти. Втім, слід зауважити, що, з огляду на наступні події 20–30–х рр., «знешкодження» вчених шляхом депортації треба вважати ледь не проявом акту гуманності, оскільки надалі, як відомо, представники наукової інтелігенції систематично виводилися на ті чи інші політичні судилища та фізично знищувалися.

Певна тимчасова «відлига» у стосунках влади із науковою інтелігенцією позначилася у 1923 р., коли почали даватися ознаки економічні наслідки ринкової неспівської політики, а також окреслилися певні тенденції до демократизації в царині суспільних відносин і духовній сфері. Політика «українізації», звернення комуністичного керівництва до інтелігенції з пропозицією співробітництва, певна лібералізація у сфері міжнаціональних відносин змусили науковців якщо й не повірити більшовицькій владі повною мірою, то принаймні, як слушно зазначає В. Ченцов, помріяти «у можливість розбудови незалежної України легальним і мирним шляхом». Цим, зокрема, можна пояснити відмову на цей час більшості колишніх непримиренних опозиціонерів від військово–терористичних методів боротьби і перехід до культурно–просвітницької і кооперативної діяльності. В Україну повертається чимало відомих емігрантів–політиків, учених, діячів культури, внаслідок чого відбувається зростання суспільної ваги наукових, кооперативних і громадських інституцій. Це хоча й призвело до певного зменшення політичних репресій, але органи держбезпеки

продовжували вдосконалювати методи спостереження і контролю над інтелігенцією, тим більше, що чимало її представників, не повіривши у щирість влади, залишилися, так би мовити, в індивідуальній опозиції, ще глибше приховавши своє несприйняття нового ладу [19,12–13].

З іншого боку, більшовицький режим задля свого зміцнення та самовідтворення стояв перед необхідністю встановлення тотального контролю над усіма значущими сферами життя суспільства, що вимагав притаманних тоталітаризмові форм «народної легітимації» на кшталт постійних проявів відданості й підтримки, зведення до мінімуму і викорінення будь-якого інакомисля. Ось чому тавро «ворогів народу» використовувалося особливо охоче стосовно представників наукової інтелігенції, які, як вважалося, не могли змиритися з більшовицькою ідеологією та багатьма новаціями соціального і духовного життя в радянській Україні.

Партійні ватажки закликали приділяти велику увагу ідейній боротьбі з представниками розумової праці. У науковій інтелігенції вони вбачали ідейну опозицію, яка могла формувати своїх прибічників з-поміж студентства й учнівської молоді.

Кампанія інспірованих згори реорганізацій і чисток (як їх іноді називали тоді – «сталінських рейдів») розколювала і деморалізовувала стару наукову інтелігенцію, якій протиставили нову, сформовану в роки радянської влади. Ідейне протистояння призвело до переслідувань прибічників «дрібнобуржуазної ідеології» у вищих навчальних закладах. Створювалися спеціальні комісії для боротьби з буржуазною ідеологією (1922 р.), комісії з вивчення діяльності й настроїв української інтелігенції (1925 р.), комісії з обстеження шкіл і контролю за діяльністю вчителів (1928 р.). Скандальні обставини чисток породжували конфлікти, що мали резонанс і створювали у суспільній свідомості відверто негативний імідж як науковців старої генерації, так і наукових інституцій в цілому [17,42].

Відкритий наступ тоталітаризму в сфері науки і культури став відчутним вже з другої половини 1920-х рр. Як відомо, саме з цією метою керівником українських більшовиків був призначений сумнозвісний Л.Каганович. Посилення партійного контролю за сферою культури та діяльністю інтелігенції набуло характер тиску. Курс на згорання українізації засвідчив червневий пленум ЦК КП(б)У 1926 р., який ініціював процес ідеологічної розправи над М. Хвильовим та його однодумцями. Нарешті, з 1927 р. сталінське керівництво переходить до рішучих спроб покінчити з національною опозицією в Україні. Після відповідних рішень пленуму ЦК КП(б)У у липні 1927 р. боротьба з «українською контрреволюцією» вступила в нову фазу. Немовби визнаючи, що український національний ренесанс за час непівської «відлиги» набрав небажаних форм розквіту, сталінське керівництво почало здійснювати масові операції, намагаючись ізолювати якомога більше активних прихильників ідеї незалежної України. Широко застосовувалася практика фальсифікації судових справ, каральні органи виконували сталінські директиви всіма можливими засобами [15,19–20].

Певною критеріальною «точкою відліку» у політиці соціального терору проти старої інтелігенції став сумнозвісний «шахтинський процес» (1928 р.), на якому відпрацьовувалися певні прийоми та механізми, які надалі набули широкого вжитку у розправах над науковою та науково-технічною інтелігенцією. Вже через кілька днів після завершення процесу – 9 липня

1928 р. – на Пленумі ЦК ВКП(б) Сталін проголосив свою горезвісну тезу про загострення класової боротьби в країні [8,520].

Спеціалісти з вищою освітою, щоб врятуватися від втягування у майбутні показові «процеси», змушені були покидати більш–менш відповідальні посади, йти працювати робітниками, комірниками, дрібними службовцями тощо. Цей процес охопив і вищі навчальні заклади, де і до «шахтинської справи» кваліфікованих викладачів старої школи залишилося обмаль. В середині 20–х років кожен другий викладач не мав навіть десяти років науково–педагогічного стажу [1,39]. Досить типовою була ситуація, коли кількість кваліфікованих викладачів зі стажем близько 10 років складала у вузах 30–50%. Науковці не могли бути впевнені, що їх будь–якої миті не заарештують чи (у найкращому випадку) не звільнять за чийсь ганебним наклепом, не піддадуть «проробці» чи іншим формам морального знущання і розправи. Недивно, що, виступаючи на II пленумі Центрального бюро комуністичного студентства, нарком освіти України М. Скрипник змушений був визнати, що навчальні заклади України «не дуже забезпечені... кваліфікованими викладачами» і що «професура наша ... дуже молода» [13].

Систематичні «чистки» і «проробки» мушили створювати і підтримувати стан постійної напруженості і взаємної пильності. Від підозрюваних вимагали публічного визнання помилок і принизливого каяття.

28 лютого 1933 року з посади голови наркомату освіти України був звільнений М.О. Скрипник. Звинувачений в «націонал–ухильництві» та в «перегинах» у проведенні політики українізації, опальний нарком покінчив з собою.

Досить швидко зусиллями каральних органів мало не усі наукові і освітні установи були оголошені «гніздами націоналістів», в яких необхідно провести посилені «чистки».

26 вересня 1936 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення про звільнення Генріха Ягоди від обов'язків наркома внутрішніх справ СРСР і призначило на цю посаду Миколу Єжова, який залишався за сумісництвом секретарем ЦК ВКП(б) і головою Комісії партійного контролю, але мав «дев'ять десятих свого часу віддавати НКВС» [11,454]. Після цього країну поглинула хвиля терору небаченої, навіть на фоні попередніх років, сили. За словами Н.Д. Полонської–Василенко, епоха «єжовщини» принесла неймовірні тортури, катування, перед якими пекельні муки, що їх вигадала середньовічна уява, були ніщо. Політика нещадного терору залила кров'ю Україну й вирвала з її життя сотні тисяч невинних людей. Ані ранги, ані заслуги, ані партійні квитки не рятували нікого [12,49]. Терор 1937–1938 рр. був, як відомо, не короткотерміновою операцією, а системною низкою послідовних акцій, об'єднаних спільним завданням – «вичищенням країни» згідно директиви НКВС СРСР № 00447, що визначала так звані «ліміти» для місцевих підрозділів. Керівники УНКВС неодноразово зверталися до центру з клопотанням щодо їх збільшення. Створювалися так звані «трійки» – позасудові органи, які розглядали справи і підписували вирoki цілими списками – іноді по кількасот осіб (участі жертви чи адвоката, звісно, не передбачалося).

Репресивна кампанія «вичищення» повинна була ліквідувати усі потенційні джерела опозиції в країні, засобами соціального терору подавити спроможність до опору, а також певною мірою сприяти формуванню соціально–класової структури, де були б зведені до мінімуму усі «несо-

ціалістичні» елементи. Не треба забувати також про очікування війни, до якої сталінський режим намагався підійти з максимальною консолідованим і керованим суспільством, організованим на кшталт військового табору. Цій меті добре слугували кампанії інспірованих згори істерій, показових судилищ, чисток і перевірок, в ході яких можна було звести рахунки із кимось, зробити кар'єру, нейтралізувати конкурента та ін. Отже, мотиви і бажання «верхів» та інстинкти маргіналізованих «низів» напередодні Великого Терору в чомусь збігалися. Ось чому його наслідки виявилися такими руйнівними і жахливими.

Ще до початку кампанії Великого Терору спеціальна бригада по розгляду архівних матеріалів у 1936 р. після ознайомлення з документальними фондами Всеукраїнської Асоціації сходознавства (ВУНАС) звернулася з доповідною запискою до ЦК КП(б)У.

У цьому наклепі висловлювалося «тверде переконання», що ВУНАС є «псевдонауковою організацією», внаслідок чого з усієї наукової продукції, випущеної за час існування ВУНАС, навряд чи можна знайти матеріал, що представляє дійсний науковий інтерес. Повідомлялося також про те, що діяльність організації була далекою від мирної кабінетної праці вчених. Розмах і характер зв'язків ВУНАС, як всередині СРСР, так і за кордоном навів членів бригади на думку, що ця установа переслідувала явно націоналістичні, сепаратистські та контрреволюційні цілі. Доказом цього вони вважали занадто часте на їх розсуд звернення керівництва ВУНАС за допомогою до іноземців. Саме ця обставина й наводила «ревізорів» на думку, що іноземні розвідники широко використовують ВУНАС у своїх цілях.

Перевіряючим здалося підозрілим також те, що розквіт роботи асоціації припав на 1926–1929 рр., тобто на період, коли у великих наукових центрах, насамперед Москви, Ленінграду та інших, проводилося «очищення» вищих навчальних закладів і науково-дослідних установ від ворожої радянській владі «буржуазної інтелігенції» та «троцькістів». Саме у цей час асоціація залучила з Москви, Ленінграду, Закавказзя та інших районів радянської країни «...велику кількість немовби наукових працівників, включаючи осіб, які нічого спільного не мали з наукою або, в кращому випадку, нічого спільного зі сходознавством, багатьох з яких згодом було викрито як контрреволюціонерів».

Також був розкритикований як «притулок буржуазної професури» і «всіляких псевдонаукових проходимців» журнал правління ВУНАС «Східний Світ».

Розгортання асоціацією своїх філіалів, залучення великої кількості людей, включення їх до складу членів і наукових співробітників, на думку перевіряючих, зовсім не відповідало наявним кадрам справжніх сходознавців, які перебували в Україні. Це збуджувало у бригади контролерів підозри, що широкий розмах роботи з організації філій, залучення вчених і організації пропагандистської роботи, був лише «ширмою для створення контрреволюційної мережі по всьому СРСР...»

Широке, безконтрольне листування керівних працівників асоціації з особами, що жили за кордоном та іноземцями, які перебували на території СРСР дало підстави підозрювати наявність далеко не наукових інтересів у низки осіб, що брали участь у цьому листуванні.

На закінчення члени бригади закликали ЦК до подальшої ретельної перевірки діяльності ВУНАС і всіх осіб, причетних до неї [2,40–46].

І цей заклик був почутий. Репресій зазнали 37 членів ВУНАС. З них за націоналістичну контрреволюційну діяльність – 10 чол., за терористичну – 8, за троцькістську – 2, за шпигунську на користь Японії – 5, за шпигунську на користь Німеччини – 1, за організовану контрреволюційну діяльність – 11 [11,465].

Заввідділом науки ЦК КП(б)У Кровицький написав С.В. Косіору та П.П. Постишеву записку «Про стан українського фізико-технічного інституту». Він характеризував становище в інституті як політично несприятливе, оскільки тут активно проявляє себе група, що виступає проти оборонної тематики досліджень, мотивуючи свою позицію тим, що така діяльність неможливо може принизити рівень наукової роботи інституту. Далі він характеризував учасників цієї групи: Шубніков, який втік за кордон в 1923 р. і повернувся до СРСР в 1925 р.; Обреїмов, мати і сестри якого втекли за кордон в 1926 р., а брат – білий офіцер в Болгарії; колишній комсомолец троцькіст Корець, заарештований органами НКВС наприкінці 1935 р.; доктор Ландау – син великого шкідника, засудженого на 10 років; після арешту Кореця Ландау демонстративно не виходив на роботу (чим йому вдалося домогтися звільнення колеги, щоправда, не надовго). Виступи проти оборонної тематики активно підтримувалися іноземцями, які працюють в інституті.

Далі Кровицький сигналізував ЦК про проникнення до інституту троцькістів і наводив їх список: член наукової ради Імас, науковий працівник Синельников, колишній троцькіст Лосєв, що виступав проти підписки на позику і вищевказаний Корець.

В той же час, як повідомляв заввідділом, радянська наукова молодь «виживалася» з інституту. Аспірант комсомолец П'ятигорський, «особливо здібний до наукової роботи» був вигнаний з інституту професором Ландау за те, що викрив троцькіста Кореця. Активного комсомольця Мирониченка звільнили з аспірантури в 1935 р. Член партії Сукачев був відраджений ЦК ВКП(б) до інституту аспірантом, але вимушений був піти в Харківський електротехнічний інститут. Член партії науковий співробітник Стельников після тривалої боротьби був змушений наприкінці 1935 р. піти в Дніпропетровський фізико-технічний інститут. Член партії науковий співробітник Гей в 1936 р. покинув інститут і виїхав до Ленінграду. Між тим, в інституті комуністів серед наукових працівників було тільки 6 осіб, а серед 11 аспірантів – тільки 1 член партії. В такій обстановці парткомітет інституту проявляв бездіяльність, політичної роботи серед безпартійних і, зокрема, серед іноземців не проводилося [5,6].

Невдовзі правоохоронними органами було вжито віжповідних заходів. Так, Л.В.Шубнікова було заарештовано 6 серпня 1937 р. Збереглася страшна в своїй стислості виписка з протоколу рішення по його справі від 28 жовтня 1937 р., підписана наркомом внутрішніх справ СРСР, генеральним комісаром держбезпеки Єжовим і прокурором СРСР Вишинським.: «Слухали: Матеріали на обвинувачуваних, подані управлінням НКВС УРСР по Харківській області в порядку наказу НКВС СРСР за № 00439 від 25/VIІ – 1937 року. Ухвалили: Шубнікова Льва Васильовича розстріляти» [6].

22 липня було заарештовано І.В. Обреїмова за звинуваченням у тому, що він був агентом англійської та німецької розвідок, членом правотроцькістської організації, але його врятувало втручання А.Ф. Іоффе та

С.І.Вавілова, які охарактеризували вченого як видатного фахівця в галузі фізики. 21 травня 1941 року науковця звільнили.

Заарештований був також був Л.Д. Ландау, якого згодом вдалося визволити завдяки втручанню П.Л. Капіци. Петро Леонідович пише листа І.В. Сталіну, де вказує, що, не зважаючи на свої 29 років, Ландау є найвидатнішим фізиком–теоретиком в СРСР, а його втрата буде дуже важкою для радянської та світової науки. Усього ж було засуджено на різні терміни вісім осіб та стільки ж було розстріляно [7].

Усі ці люди були елітою вітчизняної фізики. За словами фахівців у галузі криогенної фізики Л.В.Шубнікову та його співробітникам належать кілька результатів, які могли б претендувати на отримання Нобелівської премії. Це відкриття ефекту Шубнікова–де Хааса, ідеального діамagnetизму надпровідників першого роду (ефект Мейсснера), антиферромагнетизму й надпровідності другого роду [6].

Немає потреби зайвий раз докладно характеризувати видатних вчених світового масштабу, які ледь не стали жертвами дикого терору. Серед них К.Д. Синельников, який у 1932 р. спільно з А.К. Вальтером, О.І. Лейпунським і Г.Д. Латишевим уперше в СРСР здійснив розщеплення атомного ядра штучно прискореними частками. З 1944 р. і майже до кінця життя він очолюватиме Харківський фізико–технічний інститут, стане академіком Академії наук УРСР, Заслуженим діячем науки УРСР (1951), лауреатом Державної премії СРСР (1948). У 1975 році Президія АН УРСР встановила премію імені К.Д. Синельникова за видатні роботи в галузі фізики.

І.В. Обреїмов був засновником і першим директором УФТІ. У 1946 р. став лауреатом державної премії. З 1958 р. – академік АН СРСР.

Л.Д. Ландау згодом отримав Нобелівську премію, став Героєм Соціалістичної праці, тричі лауреатом Сталінської та лауреатом Ленінської премії. Його внесок у світову науку неможливо переоцінити.

На жаль, для тогочасної радянської влади та каральних органів вони були лише «троцькістами», «шпигунами», «родичами білих офіцерів», «дітьми шкідників» та ін. Ось чому у більшості випадків не ці вкрай підозрілі й ненадійні люди, а пролетарська наукова молодь були потрібні більшовицькій владі та радянській фізиці.

З січня 1937 р. сам П.П. Постишев був змушений застерігати секретаря ЦК ВКП(б) А.А. Андреева про те, що «за останній час ми зняли з викладацької роботи значну групу осіб. З великим трудом своїми силами забезпечили керівництво по політекономії, по історії народів СРСР і історії УРСР. Залишаються не забезпеченими такі дисципліни, як історія давньої і новітньої філософії, діамат і істмат, а також нова історія. Наприкінці першого півріччя навчання необхідно організувати прийом заліків від слухачів... Але немає людей і ця важлива справа може зрватися. Дуже прошу допомоги з викладачами вказаних вище спеціальностей ...» [3, 1].

А вже через десять днів вогонь критики буде сконцентровано на самому П.П. Постишеві. 13 січня 1937 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову «Про незадовільне партійне керівництво Київського обкому КП(б)У та недоліки у роботі ЦК КП(б)У». [Політичний терор і тероризм в Україні / гол. ред. Литвин В.М., відп. ред. Смолій В.А., кер. авт. кол. Кульчицький С.В.–К.: Наукова думка, 2002.–С.461–464]. На пленумі йшлося про проникнення до Київського обкому троцькістів. ЦК ВКП(б) ухвалив 1)

Вказати першому секретареві ЦК КП(б)У С.В. Косіору на відсутність пильності. 2) Оголосити догану першому секретареві Київського обкому П.П. Постишеву й попередити його, що у випадку повторення подібних фактів послаблення партійної пильності і неуваги до партійної роботи до нього будуть вжиті більш суворі заходи впливу [9,368].

16 січня 1937 р. за участю Л.М. Кагановича відбувся пленум Київського обкому КП(б)У. Постишева звинуватили у пособництві ворожим елементам і розвалі роботи та усунули від керівництва київською парторганізацією, а на березневому пленумі того ж року його звільнили від обов'язків другого секретаря ЦК КП(б)У у зв'язку з переходом на іншу роботу за межі України [11,461–464].

Після цього у Києві було здійснено розгром обласної партійної організації. 46 членів обкому були виключені з партії, а 32 з них заарештовані як вороги народу. Долю П.П. Постишева значною мірою вирішила його позиція на лютнево–березневому пленумі ЦК ВКП(б), де він висловив сумніви щодо обсягу провини М.І. Бухарина та О.І. Рикова [9, 369–371]. 22 лютого 1938 р. П.П. Постишева заарештували, а 26 лютого 1939 р. він був розстріляний.

30 січня 1937 р. О.М. Асаткін писав у записці «Про роботу інституту економіки АН УРСР», поданій С.В. Косіору, П.П. Постишеву та П.П. Любченку, що «в результаті реорганізації та чистки, в Інституті залишилося лише п'ять молодших наукових співробітників і три аспіранти. І незважаючи на це, він вносить пропозицію, що правильно було б з цих п'яти співробітників, що залишилися, ...звільнити ще чотирьох, а з трьох наявних аспірантів належало б також звільнити одного...».

Далі він змушений констатувати, що «...кількість наукових співробітників, що залишається в інституті свідчить про те, що Інститут економіки вважати дійсно науковим закладом, спроможним виконати завдання партії на ідеологічному фронті – ніяк не можливо» [4,1–5].

Про хворобливу атмосферу, що панувала у науковому середовищі, свідчить лист працівників науково–дослідного інституту географії і картографії на чолі з академіком Є.В. Опоковим, поданий у березні 1937 р. до ЦК КП(б)У.

Починався лист з констатації того, що інститут з 1927 по 1935 рр. очолювали вороги: Рудницький, Ландо, Величко, Буцура та інші. За цей час інститутом не було видано жодної праці, що мала б наукове або практичне значення. Навіть після очистки інституту від націоналістичних елементів та перебудови його роботи у 1935р., ця установа тероризується колишнім ректором університету Кушнарєвим і колишнім секретарем парткому Осадчим (який був виключений з партії). До інституту як наукові працівники були відряджені Баскін і Мукомеля. Баскін врешті–решт виявився ворогом, а Мукомеля оспівує як великого вченого професора Сухова (який під час денікінщини влаштував суд над Леніним).

На закінчення автори просять позбавити інститут від такого «керівництва» та надати цьому науково–дослідному закладу здорову допомогу, насамперед, розширивши матеріальну базу і посиливши висококваліфікованими кадрами [4,13].

Бригада, яка була залучена до перевірки Інституту демографії АН УРСР 7 травня 1937 р., доповідала про цілу низку допущених помилок та викривлень історичних фактів. На їх думку, значна частина робіт інституту, видана за редакцією академіка Птухи, «була ...насичена

ворожою тенденцією буржуазного об'єктивізму, антимарксистськими, а підчас фашистськими формулюваннями». Майже всі праці інституту були охарактеризовані як такі, що «ігнорують класиків марксизму» [4,52].

15 червня 1937 р. О.М. Асаткін пише чергову записку до ЦК КП(б)У про те, що у науково-дослідних інститутах АН УРСР з числа 623 наукових співробітників, членів і кандидатів КП(б)У – тільки 92 особи, тобто 14,7%, і членів ЛКСМУ всього 52, або 6,3%. Автор записки висловлює думку, що правильніше було б мати серед науковців членів партії і комсомольців на рівні 80–85% – «і по суворому відбору».

З 623 наукових співробітників не мають наукових звань і наукових ступенів 460 осіб, або 74%. Але навіть ті 57 докторів наук і 106 кандидатів наук, отримали вчені звання без якогось політичного і наукового контролю з боку партійної і радянської громадськості, тож не випадково, що серед цих «вчених» майже немає членів партії і комсомольців. «Немудрено, – пише О.М. Асаткін, – що серед таких «вчених» трапляються релігійні фанатики, люди ворожі радянській владі і переважна більшість з них є псевдовченими, оскільки діалектичний матеріалізм і марксистська методологія в науковій роботі для цих «вчених» – «книжка за семи печатками».

Далі О.М. Асаткін робить закономірний висновок: немає ніяких причин і виправдань залишатися й надалі на науковому фронті з такими «вченими». Необхідно форсувати темпи створення партійних більшовицьких кадрів науковців, а отже час закінчити шкідливу, а може й шкідницьку практику бездіяльності АН УРСР в справі підготовки з партійної і комсомольської молоді кадрів майбутніх вчених. Ясно, що така практика керівництва АН справою підготовки кадрів має бути терміново і рішучим чином виправлена. Все це стосується й інститутів суспільних наук Академії [4,181–182].

Втім, вже у липні 1937 р. О.М. Асаткін сам був заарештований органами НКВС. Як пише Н.Д. Полонська-Василенко, причину несподіваної катастрофи «диктатора Академії наук» (як вона його характеризувала) не треба шукати в академічному житті. Одночасно Асаткін був директором Центрального Статистичного управління, яке у 1937 р. здійснило перепис населення України, що виявив істотне зменшення населення. Цей перепис було оголошено «шкідницьким», всіх керівників ЦСУ було заарештовано й більшу частину розстріляно [12,52].

У липні 1937 р. секретар партійного комітету Академії наук С. Білоусов подав доповідну записку до ЦК КП(б)У «Про становище справ в Інституті історії України і стан роботи по складанню підручника «Історія України». Він писав про те, що робота над цією книгою триває вже декілька років. До авторського колективу підручника по 1-му тому були залучені Межберг, Гуслистый, Скубицький, Луконенко, Ястребов, Сенченко. З них за цей час було виключено з колективу – Межберг (як троцькіст), Скубицький (заарештований ворог). Редакторами написаних розділів першого тому були Сараджев, Смольний, Дзеніс, Войтинський – всі згодом викриті як вороги і заарештовані.

До авторського колективу по II тому було залучено Сенченка, Яструбова, Штейна, Трегубенка, Гребенкіна, але невдовзі також було виключено викритих ворогів Гребенкіна та Штейна [4,86–89]. Подібна ж ситуація складалася ледь не з усіма виданнями, над якими працювали вчені, особливо суспільствознавці.

У доповідній записці Президії Академії наук про стан цієї установи, поданій у 1937 р., зазначалося, що 5–6 років тому Академія перебувала значною мірою під впливом антирадянських тенденцій, організованість наукової роботи, навіть по найбільш диференційованих інститутах, примушувала бажати більшого.

За останні роки, вказується в записці, Академія провела боротьбу проти «шкідливих контрреволюційних елементів в її установах, але ще і зараз не можна вважати, що Академія остаточно звільнилася від ворогів і ліквідувала наслідки шкідництва». Досвід останньої перевірки кадрів АН виявив «низку ворожих контрреволюційних елементів, що приховувалися в стінах Академічних установ». Це вимагає як від Президії Академії, так і від керівників її інститутів посилити пильність – в Академії є ще чимало співробітників, які не досить сумлінно ставляться до покладених на них обов'язків, працюють, не дбаючи про підвищення продуктивності своєї праці, про велику відповідальність, яку покладено на них їх участю в соціалістичному будівництві на фронті науки. Ще залишилися в Академії і такі співробітники, які виявили нездатність до наукової роботи, і яким по суті не місце в Академії наук [4,165–171].

У серпні 1937 р. до Києва прибула комісія у складі В. Молотова, М. Хрущова та М. Єжова. На пленумі ЦК КП(б)У В. Молотов запропонував зняти з посади і вивести з ЦК С. Косіора, Г. Петровського, П.Любченка, а також обрати першим секретарем М. Хрущова [11,471–472].

29 серпня П.П.Любченко застрелив свою жінку та застрелився сам. Як пише Н.Д. Полонська–Василенко, тільки завдяки швидкості свого авта йому вдалося дістатися додому раніше за слідчих НКВС, які прийшли заарештувати його [12, 49].

У травні 1938 р. у Москві було заарештовано, а у лютому 1939 р. розстріляно С.В. Косіора. 23 листопада 1938 р. М.І. Єжов подає прохання звільнити його з посади Наркома внутрішніх справ. Згодом, у квітні 1939 р. він буде звинувачений у керівництві контрреволюційною організацією та розстріляний у 1940 р. [11,485].

Таким чином, доба Великого Терору закінчилась так само як і почалася – за вказівкою Сталіна. За наступника Єжова Л.П. Берія репресії звичайно продовжувались, але вони вже ніколи не набували настільки жахливих масштабів.

Якщо проаналізувати масштаби репресій проти науковців України саме в період піку загальних репресій, то вони на перший погляд не будуть дуже великими. Але треба мати на увазі не питому вагу вчених у загальній чисельності населення (ця частка ніколи не може бути занадто великою), а те особливе місце, яке займає і мусить займати науковець у суспільстві. Репресії проти вчених завдавали невиправної шкоди і повноцінному розвитку науки, і загальному соціально–духовному клімату суспільства.

За даними, які наводить у своєму дослідженні В.М. Нікольський, тільки у 1937 р. в Україні було заарештовано 1027 інженерно–технічних працівників (1,3% від загалу репресованих та 23,8% – від кількості заарештованих службовців) та 149 наукових працівників (відповідно 0,2% та 3,4%). В цьому ж році зазнали репресій 2418 педагогів (вони склали найбільшу групу серед заарештованих службовців – 55,9%), 299 лікарів, 91 працівник літератури і мистецтв. За 1938 рік аналогічні показники були приблизно того ж порядку – 1243 інженерно–технічних працівника (1,2% від загалу репресованих та 23,5% від кількості заарештованих службовців)

та 130 наукових працівників (0,1% та 2,5% відповідно). Переважна більшість науковців була заарештована працівниками центрального апарату НКВС. Ці репресії здійснювалися по всій території України, причому в середньому по західних областях було заарештовано у 8 разів більше вчених, ніж по інших областях [10,272–273,283–284].

Таким чином, не викликає сумніву, що головним змістом розглянутого нами періоду було насадження тоталітарної системи в СРСР. Її розбудова проходила шляхом винищення будь якої опозиції Сталіну, як більш–менш реальної, так і потенційної. У цей час була згорнута політика українізації, а її головні провідники засуджені або знищені. Була встановлена абсолютна монополія влади на істину, у тому числі й наукову.

Насаджування ідеологічної одноманітності та політичної пильності сприяло вкрай несприятливій для нормальної наукової роботи обстановці (про що відверто заявляли самі вчені на зборах наукових установ). Науковці намагалися протистояти тиску партійно–державної машини, але цей протест був неминуче приречений на поразку. Зрештою був остаточно запроваджений тоталітарний режим в СРСР та, зокрема, в Україні.

Джерела та література

1. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.*–Ф. 166.–Оп. 7.–Спр. 15.– Арк. 39.
2. *Центральний державний архів громадських об'єднань України.*– Ф. 1.– Оп. 20.– Спр. 6852.–Арк. 40–46.
3. *Там само.*–Ф. 1.–Оп. 20.– Спр. 7090.–Арк. 1.
4. *Там само.*–Ф.1.–Оп. 20.– Спр. 7092.–Арк. 1–5.
5. *Там само.*–Ф. 1.–Оп. 20.– Спр. 7096.–Арк. 6.
6. *Гаташ В.* Лев Шубніков. Повернення // Дзеркало тижня. – 2004.–30 жовтня–1 листопада.
7. *Гаташ В.* Фізика з гріфом «цілком секретно»// Дзеркало тижня.– 2003.–8–14 лютого.
8. *Емельянов Ю.В.* Сталин. Путь к власти. – М.: Вече, 2006.
9. *Лихолобова З.Г.* Вибрані праці.– Донець: Юго–восток, 2003.
10. *Нікольський В.М.* Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920–х – 1950–ті рр.). Історико–статистичне дослідження. Монографія. – Донецьк: Видавництво Донецького національного університету, 2003.
11. *Політичний терор і тероризм в Україні* / гол. ред. Литвин В.М., відп. ред. Смолій В.А., кер. авт. кол. Кульчицький С.В.–К.: Наукова думка, 2002.
12. *Полонська–Василенко Н.Д.* Українська Академія наук: нарис історії.– Ч.2–К.: Наукова думка, 1993.
13. *Скрипник М.О.* Чергові завдання вузів // Студент революції. – 1927. – № 5.
14. *Таракон О.* Становище та діяльність літературно–мистецької інтелігенції України в умовах українізації (1923 р. – початок 1930–х рр.). – Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 1999.
15. *Ткаченко В.В.* Головні тенденції розвитку української науки кінця 20–х–30–х рр. XX ст. // *Materialy IV Miedzynarodowej naukowij– praktycznej konferencji «Wykształcenie i nauka bez granic–2008».*– 07–15 grudnia 2008 roku.– Volume 9.– Historia. Filozofia.– Przemysl: Nauka i studia, 2008.–С. 18–22.

16.Ткаченко В.В. У лещатах тоталітарного тиску: наукові кадри України у 20–30–ті роки ХХ ст. // Література та культура Полісся.–Ніжин: Видавництво НГУ ім. М.Гоголя, 2008.– Вип. 46.– С. 168–184.

17.Ткаченко В.В. Показові процеси 1920–х рр. в Україні як засіб політичного терору // *Materialy V Międzynarodowej naukowi–praktycznej konferencji «Strategiczne pytania światowej nauki–2009»*.– 07–15 lutego 2009 roku.–Volume 8.– Pedagogiczne nauki. Historia. Filozofia.– Przemysl: Nauka i studia, 2009.– С. 42–45.

18.Ткаченко В.В. Показові політичні процеси 20–х–початку 30–х років ХХ ст. та їх роль у винищенні української наукової інтелігенції. // Гілея (Науковий вісник): Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич.–К., 2008.–Вип. 18.– С. 37–55.

19.Ченцов В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20–ті роки. – Автореф. дис. ... д–ра іст. наук: 07.00.01. – Дніпропетровськ, 2000.

Ткаченко В.В. Внедрение системы государственного террора против украинской научной интеллигенции в 1920–1930–х годах

Исследуются методы государственного давления на научную интеллигенцию Украины в 1920–1930–х г.г., когда, с одной стороны, форсированная «догоняющая» модернизация мобилизационного типа определяла возрастающую потребность в высококвалифицированных научных кадрах, а с другой, становление тоталитарной системы приводило к физическому уничтожению интеллектуальной элиты общества.

Ключевые слова: тоталитарная система, социальный террор, научная интеллигенция, политика украинизации, советизация, репрессии, большевистский режим.

Tkachenko, V.V. Introduction of system of the state terror against the Ukrainian scientific clerisy in 1920–1930s

Methods of the state pressure on Ukrainian scientific clerisy in 1920–30s are researched when, on the one hand, the forced «catching up» modernisation of mobilisation type defined the growing demand for competent scientific human resources, and on the other hand, formation of totalitarian system led to physical destruction of the society's intellectual elite.

Key words: totalitarian system, social terror, scientific clerisy, policy of Ukrainization, sovietization, repressions, Bolshevik order.